

# ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΓ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1982

ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΕΨΙΛΟΝ

ΩΣ ΕΜΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΜΑΝΤΕΙΟΥ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΝΟΣ ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ\*

Υ Π Ο  
ΜΙΧ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ  
Ἀκαδημαϊκοῦ

Κύριε Πρόεδρε,

Θὰ ἀπασχολήσω τὴν Ἀκαδημία μὲ ἓνα ἀρχαῖο κείμενο, ποὺ εἶναι ἴσως ἀρκετὰ γνωστό, τοῦ ὁποίου ὅμως θέλω νὰ ἐξάρω τὴν ἐντελῶς εἰδικὴ σημασία. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ σημασία ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει γραφεῖ κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ Β' μ.Χ. αἰώνα, δηλαδὴ κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη πρωτοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπου σημειώνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ μελαγχολικὸ λυκόφως τοῦ ἀρχαίου κόσμου πρὸς τὴ χαραυγὴ τῆς νέας ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀκριβῶς στὸ μεταίχμιο αὐτὸ τῶν δύο κόσμων βρίσκεται τὸ κείμενο αὐτό, ὅχι μόνον χρονολογικά, ἀλλὰ καὶ ἴσως, ὡς πρὸς τὴν οὐσία του.

Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ διανόηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς εἶχε προσεγγίσει σ' ἓνα εὐσεβῆ μονοθεῖσμό, καθὼς καὶ στὴν ἔννοια τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀνοίγοντας ἔτσι ἐμμέσους διόδους πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἀειμνήστου Λεωνίδα Φιλιπ-

\* Ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1981, ὑπὸ τὴν Προεδρία τοῦ Ἰωάννου Καρμίρη. — Πρβλ. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1981, τόμος 56ος, σσ. 70-90.

πίδου, «εἶχε ψάψει τὰ κράσπεδα τοῦ Χριστιανισμοῦ»<sup>1</sup>. Καὶ αὐτὰ βεβαίως ἔχουν παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτῆς λοιπὸν τῆς σχέσεως μεταξύ τῶν δύο κόσμων νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ ἔνδειξη καὶ τὸ κείμενο, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Συγγραφεὺς του εἶναι ὁ Πλούταρχος. Ὁ μετριοφρων σοφὸς τῆς Βοιωτίας εἶχε παραμείνει, τότε, τυπικὰ τοῦλάχιστον, πιστὸς στὴν ἀρχαία θρησκεία, ἀφοῦ ἦταν, ἕως τὸ τέλος τοῦ βίου του, καὶ πρωτοιερεὺς στὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν. Ζήτημα ὅμως εἶναι, ἐὰν ἐνδομύχως εἶχεν ἐπηρεασθεῖ καὶ μάλιστα ἔντονα, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Τὸ ζήτημα δημιουργεῖται ἴσως, στὸν ἐπίλογο τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον εἰδικὰ θὰ σχολιάσω ἀφοῦ προηγουμένως μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρουσιάσω συνοπτικότερα τὸ ἔργο.

Πρόκειται γιὰ τὴν πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ τιτλοφορεῖται «Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς». Ὑπὸ τύπον διαλόγου Πλατωνικοῦ, ἀλλὰ διατυπωμένου σὲ τρίτο ἐνικό, δηλαδὴ ἀφηγηματικά, ὁ Πλούταρχος θέτει σ' ἓνα κύκλο φίλων, διανοουμένων καὶ φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀμμώνιος, διδάσκαλος στὴν περιώνυμη Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχε φοιτήσῃ καὶ ὁ Πλούταρχος, θέτει, λέγω, πρὸς λύσιν τὸ πρόβλημα: τί ἄραγε ἐσήμαινε τὸ γράμμα Ε, ποὺ εἶχε χαραχθεῖ ὡς ἔμβλημα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν;

Ὁ διάλογος γίνεται σὲ τόνο ἐλαφρὸ, μοιάζει κάπου-κάπου μὲ παιχνίδι, περνᾷ ἐν τούτοις διαρκῶς μέσα ἀπὸ θησαυροὺς γνώσεων, ὄχι συστηματικῶν, ἀλλὰ ἐκλεκτικῶν, καὶ μὲ χαρακτήρα ἐγκυκλοπαιδικό, χωρὶς ἀξιώσεις νὰ ἐμβαθύνει σὲ ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα. Ὅταν ὅμως πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος, αἰφνιδίως τὸ ὕφος γίνεται σοβαρότερο, παίρνει μέγα κύρος καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα ἀνώτερο εἶδος εὐλαβείας πρὸς τὸ Θεῖον, τὸ ὁποῖον ἀτενίζει μὲ βαθύτατο δέος. Καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ἐπίλογος δίνει τὸ εἰδικὸ βᾶρος του σ' ὀλόκληρο τὸ κείμενο.

1. Α. Φιλιππίδου, *Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ*, 1938, σ. 22. Μ. Στασινοπούλου, *Μορφές ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα μ.Χ.*, β' ἔκδ. 1981, σ. 23.

Λοιπόν, τὸ γράμμα Ε, στὴν εἴσοδο τοῦ Μαντείου, ποῦ εἶχε εἰσαχθεῖ, κατὰ μία ἄποψη, ἀπὸ τὴν Κρήτη<sup>2</sup>, ἀποτελοῦσε, φαίνεται, ἓνα ἀνίγμα, μαζὶ μὲ ἄλλα περιέργα ποῦ συνέβαιναν ἐκεῖ καὶ ποῦ παρέμεναν ἀνεξήγητα: δηλαδή, γιατί μόνο ξύλο ἀπὸ ἔλατο καὶ δάφνη ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖται στὸ θυμίαμα, γιατί ὑπῆρχαν μόνο δύο ἀγάλματα τῶν Μοιρῶν, ἐνῶ οἱ Μοῖρες ἦταν τρεῖς, γιατί σὲ καμμιά γυναίκα δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ πλησιάσει τὸ Δελφικὸ τρίποδα, καὶ ἄλλα ἀνεξήγητα<sup>3</sup>.

Λοιπόν, τί ἐσήμαινε τὸ γράμμα Ε;

Βεβαίως ὅλοι συμφωνοῦν, ὅτι δὲν εἶχε τεθεῖ ἐκεῖ τυχαίως ἢ διὰ κλήρου, ἀλλὰ μὲ κάποια σημασία, τὴν ὁποῖαν προσπαθοῦν οἱ διαλεγόμενοι νὰ ἀνεύρουν, ἐρμηνεύοντες κατὰ διαφόρους τρόπους τὸ γράμμα Ε.

Πρῶτος ὁ φιλόσοφος Ἀμμώνιος διατυπώνει τὸ πρόβλημα, καὶ τότε, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Πλουτάρχου Λαμπρίας, ἐκθέτει τὴν ἐκδοχὴ του:

1) Τὸ Ε, πέμπτο γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, σημαίνει τοὺς 5 ἀρχαίους Ἑλληνας σοφούς, ποῦ ἦσαν ὁ Χίλων, ὁ Θαλῆς, ὁ Σόλων, ὁ Βίας καὶ ὁ Πιττακός. Καὶ ναὶ μὲν μερικοὶ προσέθεταν ὡς ἄτον τὸν Κλεόβουλον καὶ ὡς 7ον τὸν Περιάνδρον, ὅμως αὐτοὶ ποῦ ἐχάραξαν τὸ Ε, ἤθελαν ἀκριβῶς νὰ δηλώσουν ὅτι αὐτοὺς τοὺς δύο δὲν τοὺς ἀναγνωρίζουν, ἀλλὰ θεωροῦν ὅτι μόνον πέντε εἶναι οἱ σοφοί.

2) Δεύτερη ἐρμηνεία: Τὸ Ε εἶναι τὸ δεύτερο φωνῆεν

2. Κατὰ τὸν W. N. Bates, τὸ Ε κατὰγεται ἀπὸ τὸ μινωικὸ γράμμα Ε, συνδυασμένο μὲ τὸ γράμμα GE, ποῦ ἀνεκαλύφθη τὸ 1913, στὸν ἀρχαῖο ὀμφαλὸ, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως ἀναφέρει ὁ F. C. Bar b i t t, *Plutarch's Moralia*, Cambridge, 1969, σελ. 196. Κατὰ μίαν γνώμη, ποῦ μνημονεύεται στὴν ἴδια σελίδα 196, σημείωση, τὸ Ε ἦταν κολῶνες πάνω σὲ μία βάση, ποῦ παρίσταναν τρεῖς Χάριτες. Στὴν ἴδια σημείωση ἀναφέρονται καὶ σουμέριες ἐπιγραφές, ὅπου τὸ Ε σημαίνει σπίτι ἢ ναὸ. Ἄλλες ἐξηγήσεις, στὴν notice τοῦ R. Flacelière, *Plutarque, Oeuvres morales*, τόμ. VI, ἔκδ. Belles lettres, 1974, σ. 8, σημ. 1 (Ἐφεξῆς οἱ παραπομπές στὸ βιβλίον αὐτὸ γίνονται συνοπτικά: «Flacelière, *Oeuvres morales* κ.λπ.»).

3. Βλ. στὸ κείμενο τῆς περὶ τοῦ Ε πραγματείας, 385, C.

μετά τὸ Α. Ὁ ἥλιος εἶναι δεύτερος μετὰ τὴ Σελήνη. Ὁ Ἀπόλλων εἶναι ὁ ἥλιος, ἄρα ὁ Ἀπόλλων εἶναι δεύτερος, ὅπως τὸ Ε, ὡς φωνῆεν. Ἄρα τὸ Ε συμβολίζει τὴ θέση τοῦ Ἀπόλλωνος.

3) Σύμβολο τῆς ἀριθμητικῆς εἶναι τὸ Ε, κατὰ τὴν ἐρμηνεία πού δίνει ἄλλος συνομιλητής. Τὸ 2 εἶναι ὁ πρῶτος ἄρτιος ἀριθμός, τὸ 3 ὁ πρῶτος περιττός. Τὸ ἄθροισμά τους, 2 σὺν 3, εἶναι 5, δηλαδὴ τὸ Ε.

4) Τετάρτη ἐρμηνεία: Εἶναι σύμβολο τῆς μουσικῆς. Πέντε εἶναι οἱ τρόποι ἢ τόνοι τῆς μουσικῆς: ἡ θέσις, τὸ ἡμιτόνιον, ὁ τόνος, τὸ τριημιτόνιον, ὁ δίτονος. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι διαβαθμίσεις ὀξύτητος ἢ βαρύτητος τῶν 5 αὐτῶν τόνων. Αὐτοὺς τοὺς 5 τόνους συμβολίζει τὸ Ε.

5) Πέμπτη ἐρμηνεία: Κατὰ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, ὁ κόσμος εἶναι ἕνας, ἔχει ὅμως συναρμολογηθεῖ, εἶναι «συνηρμοσμένος» ἀπὸ 5 διαφορετικῶν κόσμων, πού εἶναι: γῆ, ὕδωρ, πῦρ, ἀήρ καὶ οὐρανός (ἢ φῶς ἢ αἰθήρ). Αὐτοὺς τοὺς 5 κόσμους συμβολίζει τὸ Ε.

6) Ἡ ἕκτη ἐρμηνεία συνδέει τὸ Ε μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν 5 αἰσθήσεων.

7) Κατὰ τὴν ἐπομένη ἐρμηνεία, τὸ Ε συμβολίζει τὴ γεωμετρία: Τὸ 1 εἶναι ὁ πρῶτος ἀριθμός, τὸ 4 εἶναι τὸ μικρότερο τετράγωνο πού ὑπάρχει. Ἐνα σὺν τέσσαρα, ἴσον 5, ἄρα Ε.

8) Ὁγδόη ἐρμηνεία: Τὸ Ε συμβολίζει τὰ 5 μέρη τοῦ κόσμου πού εἶναι, κατὰ τὸν Ὅμηρο: θεοί, δαίμονες, ἥρωες, ἄνθρωποι καὶ θηρία.

9) Κατὰ τὴν ἐπομένη ἐρμηνεία, τὸ Ε συμβολίζει τὰ 5 μέρη τοῦ ἀγαθοῦ, πού εἶναι τὰ ἐξῆς: τὸ μέτριον, τὸ σύμμετρον, ὁ νοῦς, αἱ κατὰ τὴν ψυχὴν ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι, καὶ ἡ ἄνευ λύτης ἡδονή.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐρμηνεῖες, πού σχετίζονται μὲ τὸν ἀριθμὸ



5, μαρτυροῦν ὅτι ὁ Πλούταρχος «εἶναι ποτισμένος μὲ τὴν μυστικοπάθεια τῶν ἀριθμῶν»<sup>4</sup>.

10) Ἄλλος ὅμως συνομιλητὴς ὑπεστήριξε διαφορετικὴ ἔρμηνεία, τὴν ἐξῆς: «Ὅλοι οἱ προσκυνηταὶ τοῦ Μαντείου, ποὺ ζητοῦσαν χρησμούς, ἀρχίζαν τὴν προσευχή τους μὲ τὸ ὑποθετικὸ μόριο «εἰ», ἐάν. Ἐάν θὰ νικήσουν, ἐάν θὰ ταξιδέψουν, ἐάν θὰ ἀποδημήσουν: «εἰ νικήσουσιν, εἰ συμφέρει πλεῖν, εἰ ἀποδημεῖν κ.λπ.». Ὡστε, τὸ Ε εἶναι τὸ πρῶτο γράμμα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν προσευχῆς καὶ παρακλήσεως. Μία ἔρμηνεία, ποὺ εἶναι πιθανή, καὶ περιέχει καὶ σεβασμὸ πρὸς τὸ θεσμὸ τοῦ Μαντείου.

11) Ἐνδεκάτη ἔρμηνεία: Τὰ ζῶα γνωρίζουν ὅτι εἶναι ἡμέρα καὶ ὅτι ὑπάρχει φῶς. Μόνον ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἡμποροῦν νὰ σκεφθοῦν ὅτι, ἐάν εἶναι ἡμέρα, θὰ ὑπάρχει καὶ φῶς. «Εἰ ἡμέρα, φῶς ἐστὶ». Ἄρα τὸ Ε συμβολίζει τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ συλλογίζεσθαι.

12) Ἄλλη ἐξήγηση: Τὸ Ε εἶναι σύμβολο τῆς μαντικῆς. Ὁ μάντις γνωρίζει «τὰ τ' ἐόντα, τὰ τ' ἐσόμενα», σκέπτεται δὲ ὡς ἐξῆς: «εἰ τόδε ἐστὶ, τόδε γενήσεται», Ἄρα τὸ Ε, πάντα ὡς ἀρχικὸ τοῦ ὑποθετικοῦ, «εἰ», ὑπενθυμίζει τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο σκέπτεται ὁ μάντις.

Μετὰ τίς ἔρμηνεῖς αὐτές, — ἀλλὰ καὶ ἄλλες, λεπτομερέστερες καὶ δευτερεύουσες, ποὺ μνημονεύονται στὸ κείμενο μᾶλλον μὲ χαρακτήρα ἐγκυκλοπαιδικὸ — ἀκολουθεῖ τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ διαλόγου, ποὺ, ὅπως εἶπα, ἔχει ὕφος τελείως διαφορετικὸ. Τὸν ἀνάλαφρο καὶ ἀνεκδοτολογικὸ τόνο τοῦ κειμένου διαδέχεται τόνος σοβαρὸς καὶ εὐλαβῆς. Ἡ πραγματεία μεταβάλλεται σὲ ἀνάπτυξη καθαρῶς θεολογικῆ, ἢ ὁποῖα εἶναι βαθύτατα ποτισμένη ἀπὸ εὐσέβεια.

Τὸν λόγο λοιπὸν παίρνει τώρα ὁ Ἀμμώνιος, ὁ φιλόσοφος

4. «Il est imbu de la mystique des nombres»: R. Flacelière, *Sagesse de Plutarque*, Presses Universitaires de France, 1964, Introduction, σ. 18 (Ἐφεξῆς οἱ παραπομπές στὸ βιβλίο αὐτὸ γίνονται συνοπτικά: «Flacelière, *Sagesse*»).

τῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, διδάσκαλος τοῦ Πλουτάρχου, καὶ ἀναπτύσσει ἰδέες, τίς ὁποῖες βεβαίως πρέπει ν' ἀποδώσουμε στὸν ἴδιο τὸν Πλούταρχο.

Λέγει λοιπὸν ὁ Ἀμμώνιος περίπου τὰ ἐξῆς:

Οὔτε ἀριθμούς, οὔτε τάξεις, οὔτε μόρια συμβολίζει τὸ Εἶναι κάτι πολὺ ὑψηλότερο καὶ βαρυσήμαντο. Εἶναι ἡ τελεία προσαγόρευση καὶ προσφώνηση πρὸς τὸ Θεό. Ὁ κάθε προσκυνητής, ἐρχόμενος στὸ Μαντεῖο, γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τὸ Θεό, μὲ τὴ φράση «γνώθι σαυτόν», ἀντὶ τοῦ «χαῖρε». Καὶ ὁ προσκυνητὴς ἀπαντᾷ: «εἶ», δηλαδὴ εἶσαι, ἢ «σὺ εἶ ὁ Θεός», ἀλλὰ συγχρόνως καὶ «σὺ εἶ ἓν», δηλαδὴ, σὺ εἶσαι ὁ ἓνας, ὁ μοναδικὸς Θεός.

Ἐδῶ ὁ Ἀμμώνιος θεολογεῖ, καὶ λέγει: «Πρέπει, φίλοι μου, νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι ὑπάρχει Θεός, «ἔστι θεός, καὶ ἔστι, κατ' οὐδένα χρόνον, ἀλλὰ κατὰ τὸν αἰῶνα, τὸν ἀκίνητον καὶ ἄχρονον καὶ ἀνέγκλιτον, καὶ οὐ πρότερον, οὐδ' ὕστερον, οὐδὲ μέλλον, οὐδὲ παρωχημένον, οὐδὲ πρεσβύτερον, οὐδὲ νεώτερον, ἀλλ' εἷς ὢν, διὰ τοῦ νῦν, τὸ αἰεὶ πεπλήρωκε... τὸ ὄντως ὂν, οὐ γεγονός, οὐδὲ ἐσόμενον, οὐδ' ἀρξάμενον, οὐδὲ παυσόμενον».

Δὲν πρέπει λοιπὸν, συνεχίζει, νὰ βλέπουμε τὸ θεό, ὡς κάτι ποὺ μεταβάλλεται, ποὺ βγάζει φωτιές, καὶ μεταμορφώνεται σὲ γῆ καὶ σὲ θάλασσα καὶ σὲ ἄλλα παρόμοια. Αὐτὰ ταιριάζουν ὄχι σὲ θεό, ἀλλὰ σὲ δαίμονες, εἶναι πράγματα παιδαριώδη, ποὺ καὶ νὰ τ' ἀκούει κανεὶς ἀποτελεῖ ἀσέβεια. «Οὐδ' ἀκούειν ὄσιον». Θὰ ἦταν καθῶς τὰ παιδιὰ, ποὺ πλάθουν τὴν ἄμμο, νὰ παίζει ὁ θεὸς μὲ τὸ Σῦμπαν.

Τὸν θεό λοιπὸν τὸν ἀληθινό, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσουμε, πρέπει νὰ ὑψωθοῦμε πολὺ ὑψηλότερα, νὰ ἐξυπνήσουμε αὐτοὺς ποὺ ὄνειροπολοῦν, καὶ νὰ τοὺς προτρέψουμε νὰ κοιτάξουν πολὺ ὑψηλότερα, γιὰ νὰ ἰδοῦν τὸν θεό, τὸν ὄντως ὄντα, τὸν ἀίδιον, τὸν ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον.

Πρὸς αὐτὸν λοιπὸν, ἐπιλέγει, τὸν θεόν, ἀπευθύνουμε τὸ «εἶ», μὲ τὸ ὁποῖον δεχόμεθα, κατὰ ἓνα τρόπο, τὸ ἐνιαῖον, τὸ αἰώνιον καὶ τὸ ἀφθαρτον τοῦ θεοῦ.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Ἀμμωνίου.

Λοιπόν, κύριε Πρόεδρε, δὲν γνωρίζει κανεὶς, ποῖος ὀμιλεῖ ἐδῶ: ὁ πρωθιερεὺς τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, ἢ ὁ ἄδελφος, ὁ ἀνώνυμος χριστιανός, πού ἔχει ἤδη μυηθεῖ, ἀλλὰ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ, δέσμιος καθὼς ἦταν μὲ τὴν παράδοση καὶ τὸ ἱερατικὸ τοῦ ἀξίωμα. Συντηρητικὸς καὶ ἀθόρυβος, δὲν θέλει νὰ διασπάσει τὸν κλοιὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, πού τὸν περιβάλλει. Παραμένει μὲ τὴ στολὴ τοῦ πρωθιερέως, ἀλλὰ ἡ ἔσωθεν φωνή, εἶναι ἡ πίστη στὸν ἕνα καὶ μόνο αἰώνιο θεό. Ἡ μὲν στολὴ στολὴ ἐθνικοῦ, ἡ δὲ φωνὴ φωνὴ χριστιανοῦ.

Λοιπόν, ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο συμβαίνει;

Ὁ Πλούταρχος συνοψίζει ἐδῶ ἀπλῶς τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, — ἢ ἔχει ἤδη ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τοῦ Α' αἰῶνος, ἔχει ἴσως καὶ ἀναγνώσει κείμενα χριστιανικά, καὶ ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτῆ, ἡ σκέψη του, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα του ἔχει ἀλλάξει; Μερικοὶ ἔχουν ἐπισημάνει τὴν ὁμοιότητα ὀρισμένων ἰδεῶν τοῦ Πλουτάρχου μὲ τὰ δόγματα τοῦ ἀποστόλου Παύλου<sup>5</sup>.

Γενικὴ σχεδὸν εἶναι ἡ διαβεβαίωση ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶχεν ἀ γ ν ο ἥ σ ε ι τὸν Χριστιανισμό, — καὶ ἀπὸ ἀποψη ἐξωτερικῆ, ἡ γνώμη αὐτῆ εἶναι ὀρθή: Ὁ Πλούταρχος δὲν ἐκδηλώνεται.

Ἐν τούτοις, παραμένει ὁ δισταγμὸς καὶ ἡ ὑποψία, τὴν ὁποία τολμῶ νὰ προβάλω, μὲ τὸ δέος βεβαίως πού αἰσθάνεται ὁ βέβηλος, ὅταν εἰσέρχεται σὲ χῶρο, στὸν ὁποῖο δὲν ἔχει εἰδικότητα, ἢ ὑποψία δηλαδὴ, ὅτι ὁ Πλούταρχος, φύση κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητικῆ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν καταπληκτικὴ συλλογὴ στοιχείων, πού ἐπραγματοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν Παραλλήλων Βίων, εἶχεν ἴσως πλησιάσει τὸν Χριστιανισμό.

Ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Ἰωάννης Σταματάκος, βεβαιώνει, στὴν κλασσικὴ διατριβὴ του περὶ τοῦ Πλουτάρχου<sup>6</sup>,

5. Βλ. Γ. Κ. Κ., Ὁ Πλούταρχος ὡς ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος. Εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση, ἔκδ. Ζαχαροπούλου, 1939, σελ. 7'.

6. Ι. Σταματάκου, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, 1937.

ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη ὀρισμένων συγγραφέων, ὁ Πλούταρχος εἶχεν ἀναγνώσει τὰ ἔργα τῶν Ἀποστόλων<sup>7</sup>. Δὲν ἀναφέρει αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς, ἀποκρούει δὲ αὐτὴ τὴν εἰκασία, ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτερη αἰτιολόγησι, ὅπως ἀποκρούει καὶ τὴν ἐπίσης ὑποστηρικθεῖσα ἐκδοχὴ, ὅτι ὁ Πλούταρχος ἦταν «χριστιανὸς ἐν κρυπτῶ»<sup>8</sup>.

Καὶ συμπεραίνει ὁ Ι. Σταματάκος, ὅτι ὁ Πλούταρχος δὲν ἐγνώρισε τὸν Χριστιανισμό, «ἐπειδὴ δὲν ἠθέλησε νὰ τὸν γνωρίσει»<sup>9</sup>.

Ἡ ἔκφρασις αὐτὴ («δὲν ἠθέλησε»), μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόψια, ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶχε πλησιάσει τὸν Χριστιανισμό τὴν ἐποχὴν ποὺ συνέγραψε τὴν πραγματεία του γιὰ τὸ Ε τῶν Δελφῶν, συνηγοροῦν δὲ ἴσως ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ὑποψίας, οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις, τὶς ὁποῖες καὶ πάλιν μὲ μεγάλους δισταγμοὺς προτείνω.

Εἶναι οἱ ἐξῆς:

α) Ἡ πραγματεία περὶ τοῦ Ε ἐγράφη περὶ τὸ 120-130 μ.Χ., καὶ πάντως μετὰ τὴν πραγματεία «περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν» καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὸ ὅτι, στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου περὶ τοῦ Ε<sup>10</sup>, ὁ Πλούταρχος ὑπόσχεται στὸν Σεραπίωνα νὰ τοῦ στείλει «ἐνίους τῶν πυθικῶν λόγων» του, οἱ ὁποῖοι πιθανολογεῖται ὅτι ἔχουν γραφεῖ τὸ 110-125 μ.Χ.<sup>11</sup>. Ἐγράφη δηλαδὴ ἓνα καὶ πλέον αἰὼνα μετὰ τὴν ἐμφάνισι τοῦ Χριστοῦ. Ὅλα λοιπὸν τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνα, εἶναι ἀπίθανο, νὰ μὴ εἶχαν φθάσει ἕως τὴν προσοχὴν τοῦ Πλουτάρχου.

β) Ἐγράφη μετὰ τὴν ἱστορικὴ διέλευσι τοῦ Παύλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πόλιν μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλούταρχος διατηροῦσε πολὺ στενοὺς δεσμούς. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶχε σπουδάσει στὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηναίων, ἀναφέρεται ὅτι εἶχε παραμείνει ἐκεῖ καὶ λίγα χρό-

7. Ι. Σταματάκου, ο.σ., σ. 71. Τοῦ ἰδίου, Πλούταρχος, στὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Ἡλίου», α' ἐκδ., τ. 16, σελ. 118, στήλη β'.

8. Στὸ ἴδιο Λεξικὸ, 1 σ.

9. Ι. Σταματάκου, ἴδια σελίδα.

10. 384, Ε.

11. Flacelière, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 6-7.

νια μετὰ τῆ διέλευση καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου<sup>12</sup>. Ἐγρᾶφη ἐπίσης μετὰ τῆ δραστηριότητα τοῦ Παύλου στὴν Κόρινθο, ὅπου ὁ Πλούταρχος εἶχε κατ' ἐπανάληψη μεταβεῖ με ἐπίσημες ἀποστολές, ἀλλὰ καὶ με τὴν εὐκαιρία τῶν ἀγώνων<sup>13</sup>.

γ) Ἐγρᾶφη σ' ἐποχή, ὅπου ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ στὴν Ἀνατολή, στὴ Μ. Ἀσία, ἰδίως στὴν Καππαδοκία, τὴν «πανδημεὶ χριστιανίζουσα»<sup>14</sup>, στὴ Μακεδονία, καὶ ἀκόμη καὶ ὡς τὴν Κόρινθο. Ἐνα τέτοιο γεγονός, ποὺ ἀποτελοῦσε μία νέα κατάσταση, εἶναι ἀπίθανο, νὰ μὴ ἐκίνησε τὴν προσοχὴ ἐνὸς ἀνθρώπου τόσο βαθύτατα πνευματικοῦ καὶ θρησκευομένου ὅπως ὁ Πλούταρχος.

δ) Τὸ κείμενο τῆς πραγματείας περὶ τοῦ Ε εἶναι τὸ θερμόμετρο ἀπὸ θεολογικὴ ἀποψη, ἀπὸ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Πλουτάρχου. Κατὰ τὸν Flacelière, ἔγκυρο μεταφραστὴ καὶ σχολιαστὴ τοῦ Πλουτάρχου, «ποτὲ ὁ Πλούταρχος δὲν εἶχε ἐκφρασθεῖ γιὰ τὸν Θεό του με λόγους τόσο θερμούς καὶ τόσον ὑψηλούς»<sup>15</sup>. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο ἐκίνησε τὴν προσοχὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ συχνὰ ἀναφέρονται στὸ περιεχόμενό του<sup>16</sup>.

Εἰδικά, οἱ Γάλλοι εἰδικοί στὸν Πλούταρχο, σημειώνουν ὅτι καὶ ὁ Montaigne, ὁ Πατριάρχης τῶν moralistes φιλοσόφων, ἔχει χρησιμοποιήσει τὸν πυρήνα τοῦ θεολογικοῦ χωρίου τῆς πραγματείας περὶ τοῦ Ε, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ἀφοῦ παραφράζει στὴ γαλλικὴ τῆς ἐποχῆς τὴν περικοπὴ 393 Α-Β, ἀπὸ τῆ φράση «ἔστι Θεός...», ἔως τῆ φράση «...μηδὲ

12. Flacelière, *Sagesse*, κ.λπ., σ. 22.

13. Ο. σ., σ. 8-9.

14. Βλ. Δ. Ζακυθηνοῦ, *Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία*, 1969, σ. 45. Μ. Στασινόπουλου, *Μορφές ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα*, β' ἔκδοσις 1981, σ. 41 (ὅπου καὶ πίνακας τῶν περιοχῶν ἐπεκτάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ), καὶ σελ. 48.

15. Flacelière, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 8.

16. Ὅπως ὁ Εὐσέβιος, ὁ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Κλήμης: Flacelière, *Sagesse*, σ. 22. *Oeuvres Morales*, σ. 10.

ἀρξάμενον, μηδὲ παυσόμενον»<sup>17</sup>, (λησμονώνοντας μάλιστα, καθώς επίσης παρατηροῦν, νὰ θέσει μέσα σὲ εἰσαγωγικά αὐτὴ τὴν ἐκτενῆ περικοπή), τονίζει ὁ Montaigne, ὅτι σκόπιμα ἐδιάλεξε τὸ τόσο φιλόθρησκο συμπέρασμα «αὐτοῦ τοῦ ἔθνικοῦ (ἢ εἰδωλολάτρη) ἀνθρώπου», («cette conclusion si religieuse d' un homme payen»), γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὶς ἰδέες του ὡς χριστιανός<sup>18</sup>.

ε) Τέλος, ὀρισμένοι σχολιαστὲς τοῦ Πλουτάρχου παρατηροῦν ὅτι ὁ Πλούταρχος ἔχει ἐγκαταλείψει ἐδῶ τὴν ἄποψη περὶ τῶν δύο ἰσοτίμων θεοτήτων, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου, τὴν ὁποία εἶχε ὑποστηρίξει σὲ προγενέστερες πραγματεῖες του, καὶ δέχεται τώρα, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, τὸν ἕνα καὶ μόνον θεό, προσανατολιζόμενος φανερά πρὸς τὸν μονοθεϊσμό<sup>19</sup>. Ἐγραψαν σοφοί, ὅτι στὴν πραγματεία περὶ τοῦ Ε, ὁ Πλούταρχος προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει τὴν οὐσία τοῦ θείου, κατὰ γενικὸ καὶ καθολικὸ τρόπο<sup>20</sup>. — Ἐραγε, ὑπὸ ποίων ἀντιλήψεων τὴν ἐπίδραση, ἔκαμε αὐτὴ τὴν προσπάθεια, καὶ ἔγραψε αὐτὴ τὴν καθολικῆς ἐννοίας, θεολογικὴ πραγματεία;

Ἐὰν λοιπὸν ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχε προσεγγίσει τὸν Χριστιανισμό, εἶναι νοητὲς οἱ ἐξῆς λύσεις:

α) Ἡ «ἐγνώ», ἀλλὰ δὲν ἐπείσθη, ἔμεινε ἀδιάφορος καὶ ἐσιώπησε περὶ τῆς νέας θρησκείας, ἀκολουθώντας τὸ τοῦ Ἀπο-

17. 393, A-B. — Ἰδοὺ ἡ παράφραση τοῦ χωρίου τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸν Montaigne, Βιβλ. 11, Κεφ. XII, *Apologie de Raimond Sebond*, σελίδα τελευταία (ἐκδ. Garnier, τ. I, σ. 681): «Il faut conclure que Dieu seul est, non point selon aucune mesure du temps, mais selon une eternité immuable et immobile, non mesurée par temps, ny subjecte à aucune declinaison; devant laquel rien n' est, ny ne sera après, ny plus nouveau ou plus recent, ains un realement estant, qui, par un seul maintenant emplit le tousjours; [διὰ τοῦ νῦν, τὸ ἀεὶ πεπλήρωκε], et n'y a rien qui veritablement soit que luy seul, sans qu'on puisse dire: Il a esté, ou: Il sera; sans commencement et sans fin».

18. Montaigne, 1, c., Flacelière, *Sagesse*, κ.λπ., σ. 23. Τοῦ Ἰδίου, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 10-11.

19. Flacelière, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 9.

20. P. Decharme, *La critique des traditions religieuses de Grèce*, 478; μ.τμ.νεύεται ἀπὸ R. Flacelière, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 10 σημ. 2.

στόλου, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς «παρ' Ἰουδαίους μὲν σκάνδαλον, παρ' Ἑλλησι δὲ μωρία»<sup>21</sup>.

β) Ἡ ἐκλονίσθη χωρὶς νὰ πεισθεῖ, ἀλλ' ἐπηρεάσθη ἐνδομύχως καὶ περιορίσθη νὰ χρωματίσει ἐντονότερα τὶς ἀπόψεις του περὶ τῆς μιᾶς καὶ αἰωνίου θεότητος.

γ) Ἐκλονίσθη μέχρι τοῦ σημείου νὰ πλησιάσει πρὸς τὴν παραδοχή, ἀλλ' ἀνεχαιτίσθη ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ψυχικῆς του καταστάσεως, ἀπὸ τοὺς ἐξῆς λόγους:

1. Ἀπὸ τὴν ἔμφυτη καὶ ἐπίμονη προσήλωσή του πρὸς τὴ θρησκεία τῶν προγόνων<sup>22</sup>, τὴν ὁποία σὲ κάθε εὐκαιρία διεκήρυσσε. Αὐτὴ ἢ προσήλωσή του, τοῦ δημιουργοῦσε κάποιο εἶδος τάσεως πρὸς μισαλλοδοξία.

2. Ἀπὸ τὴν τυπικὴ δέσμευση, πού τοῦ δημιουργοῦσε τὸ λειτούργημα του ὡς πρωθιερέως τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, πού τὸ διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του. Καὶ αὐτὸ ἐπίσης ἐνίσχυε τὴν τάση πρὸς μισαλλοδοξία.

3. Ἀπὸ τὴν προχωρημένη ἡλικία τῶν 70 περίπου ἐτῶν, ὁπότε ἔγραψε τὴν πραγματεία περὶ τοῦ Ε<sup>23</sup>. Κατὰ τὸ γῆρας, ἢ μεταστροφή ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, εἶναι κάπως δυσκολότερη.

4. Ἀπὸ τοὺς δεσμούς του μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος, τοῦ ὁποίου ἦταν ἐπίσης ὑψηλὸς ἀξιωματοῦχος, μὲ ἐξουσίες ὑπάτου, ἢ ἀνθυπάτου<sup>24</sup>.

5. Ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἐναντίον τῆς νέας θρησκείας πού τὴν εἶχε θέσει ὑπὸ διωγμὸν. Πρέπει

21. Πρὸς Κορινθ. Α', α, 23.

22. Flacelière, *Sagesse*, κ.λπ., σ. 9, 11 καὶ 21.

23. Βλ. προηγ., σημ. 11.

24. «Ἐλαβεν ὑπατικὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν Τραϊανόν»; Γ. Κ. Κ., ο.σ., σ. δ'. Κατὰ τὴν Flacelière, *Sagesse*, κ.λπ., σ. 28, ὁ Ἀδριανὸς τοῦ ἀνέθεσε νὰ κυβερνᾷ τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀνθύπατος (proconsul).

ἄλλωστε νὰ μὴ λησμονεῖται ὅτι ἡ στάση τοῦ Πλουτάρχου ἀπέναντι τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους δὲν ἦταν ἐχθρική. Ἀπεναντίας, ἐκτιμοῦσε τὴν Pax Romana, ποὺ ἐξασφάλιζε εἰρήνη καὶ τάξη<sup>25</sup>. Παράλληλα, τὴ θεωροῦσε ὡς παράγοντα ἐνόητος, ποὺ ὑποβοηθοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν τάση πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ θείου καὶ τὸν μονοθεϊσμό<sup>26</sup>.

\* \* \*

Ὡς συμπέρασμα λοιπόν, θέτω τὸ ἐρώτημα (φυσικά, μὲ ὅλους τοὺς δισταγμοὺς ποὺ διετύπωσα ἤδη), ὡς ἐξῆς:

Ὁ Πλουτάρχος, ἐγνώρισε, ἔστω καὶ κατὰ στοιχειώδη τρόπο, τὸν Χριστιανισμό; Ἐπηρεάσθη ἄραγε ἰδίως ἀπὸ τὸν Παῦλον; Καὶ ἀφοῦ ἐπηρεάσθη, δὲν ἐξεδηλώθη (ἐπειδὴ «δὲν ἠθέλησε» νὰ ἐκδηλωθεῖ), καὶ ἔτσι ἔδωσε τὴν ἐντύπωση, ὅτι εἶχε ἀγνοήσει τὸν Χριστιανισμό, ἐνῶ ταυτόχρονα, ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως ἐπηρέασε τὶς θεολογικὲς του δοξασίες, μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐπικαλοῦνται αὐτὴ τὴν πραγματεία του, νὰ παραπέμπουν σ' αὐτή, νὰ λέγουν ὅτι ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο σχολιασμό στὸ «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν» τῆς Ἀγίας Γραφῆς<sup>27</sup>, καὶ τέλος, μερικοὶ ν' ἀποκαλοῦν τὸν Πλουτάρχο «χριστιανὸν ἐν κρυπτῷ».

Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θέτω, Κύριε Πρόεδρε, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι καὶν μία θεωρία, εἶναι μία ἀπλή ἰδέα — ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο τολμῶ νὰ ὑποβάλω στὴν κρίση τῶν ἀρμοδιοτέρων ἐμοῦ συναδέλφων.

25. Βλ. ἀντὶ γιὰ ἄλλες πηγές, *Ι. Σταματάκου*, ο. σ., σ. 41.

26. Βλ., μετὰξὺ ἄλλων, *Μ. Στασινοπούλου*, *Μορφές ἀπὸ τὸν Δ' αἰώνα μ.Χ.*, β' ἐκδ. 1981, σελ. 23 ἐπ., *Γ. Κ. Κ.*, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση*, ἐκδ. Ζαχαροπούλου, σ. ζ'.

27. *Π. Ρώτα*, *Εἰσαγωγή στὴν νεοελληνικὴ μετάφραση*, ἐκδ. Ζαχαροπούλου, 1939, σελ. 3: «δίδει τὸν ὀρισμὸν τοῦ Θείου, τοιοῦτον, οἷον αὐτὸς ὁ Θεὸς ὀρίζει ἑαυτὸν εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν», ὅταν λέγει εἰς τὸν Μωϋσῆν, «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν». Βλ. καὶ *F l a c e l i è r e*, *Oeuvres morales*, κ.λπ., σ. 11.



## R É S U M É

Monsieur le Président,

Dans la première partie (I) de mon exposé, je vais essayer de donner un résumé très bref du célèbre Dialogue de Plutarque sur l'explication de la lettre Epsilon (E), emblème qui occupait une place d'honneur au dessus du fronton du temple d'Apollon à Delphes. Ensuite, dans la deuxième partie (II), je poserai la question, si Plutarque, en écrivant ce dialogue, était déjà impressionné ou même influencé, sinon persuadé par les principes du christianisme, la nouvelle religion, qui, à cette époque là, avait déjà fait des progrès impressionnants parmi les populations de la Grèce, de l'Asie Mineure et de certaines régions du Proche Orient.

## I

Les cinq premières explications de la lettre «mystérieuse» E sont rapidement mentionnées dans les chapitres 3-6 de ce dialogue: la lettre E est la cinquième dans l'alphabet grec et désigne le nombre 5. Elle veut donc montrer que les Sages étaient cinq, et non pas sept, ou le fait que notre monde, quoique unique, est composé de cinq mondes ou éléments: la terre, l'eau, l'air, la lumière et le feu; ou désigner les cinq sens: le toucher, le goût, l'ouïe, l'odorat et la vue: ou les cinq classes de la vie, voire les dieux, les démons, les héros, les hommes, les animaux etc. etc.

Toutes ces explications, basées sur le nombre 5, sont réfutées dans les derniers chapitres du dialogue. C' est le philosophe Ammonios (ancien maître de Plutarque dans l'illustre École d'Athènes), qui prend finalement la parole pour ré-

futer les explications données déjà par les autres interlocuteurs; Ammonios adopte donc la seule explication qu'il considère comme sérieuse et juste: La lettre E est la lettre initiale du mot grec «εἶ» c'est-à-dire «tu es», ou «tu es le Dieu», adressé par les fidèles arrivant au temple d' Apollon pour implorer son aide.

Cette partie du dialogue constitue un véritable traité de théologie, d'ailleurs assez bref, qui se termine par la conclusion suivante:

«La divinité existe (est-il nécessaire de le dire?), et son existence n' a pas lieu en un point quelconque du temps, mais dans l'éternité, qui est immuable, hors du temps et de toute vicissitude, qui ne comporte ni moment antérieur ou postérieur ni avenir ou passé, ni vieillesse ou jeunesse. L' être divin, qui est unique, embrasse toute la durée dans un unique présent, et ce qui existe à sa manière est seul à exister réellement, n'ayant pas été et ne devant pas être, n'ayant pas commencé et ne devant pas finir. Voilà pourquoi, il convient que ceux qui l'honorent s'adressent à lui et le saluent, disant... «tu es l'un!»».

## II

Selon les commentateurs, Plutarque n'a parlé nulle part de son dieu en des termes plus fervents et plus élevés, et ses expressions se rapprochent d'une façon frappante des doctrines du christianisme, en rappelant des passages bibliques, comme les mots de Jaweh: «Je suis celui qui est». Plusieurs Pères de l'Église — comme Eusèbe et Cyrille — ont cité ces pages, et Montaigne les a intégrées à son «Apologie de Raimond Sebond».

J'oserais donc, Monsieur le Président et chers collègues, poser ici la question, si Plutarque, tout en ayant déjà connu l'enseignement du Christianisme, et même, peut-être, influencé d'une façon occulte, par la religion nouvelle, n'a pourtant

pas voulu se déclarer en sa faveur, d'une façon quasi publique.

Le dialogue est écrit au commencement du second siècle de notre ère, à une époque où Plutarque avait bien pris connaissance de la visite et du discours si impressionnant de Saint Paul à Athènes et de son activité à Cotinthe. Pourtant, Plutarque, étant jusqu' à sa fin un haut dignitaire dans le temple d' Apollon à Delphes et également un haut fonctionnaire de l' Etat Romain, qui était franchement hostile envers le Christianisme, s'est montré très réservé envers ce dernier.

Les commentateurs de Plutarque nous assurent qu' il a ignoré le Christianisme parcequ' il n' a pas voulu le connaître.

Je me demande, si cette constatation ne devrait être modifiée de la façon suivante: «Plutarque a connu le Christianisme. Sa nature modeste, simple et humaniste a subi d' une façon considérable son influence; il devint, peut-être, dans son for intérieur, ce qu' on appelait «chrétien occulte». Mais, dévoué, de par cette même nature, aux traditions et à la religion des ancêtres, et, encore, lié moralement par son autorité comme grand prêtre du temple d' Apollon, n' a pas vu exprimer ses sentiments et ses convictions (faiblement ou sérieusement ébranlées) d' une façon, qui pourrait le compromettre et lui sauser des problèmes psychologiques et des perturbations de conscience, dans son milieu païen et strictement traditionnel. Ce n' est qu' une hypothèse que j' ose soumettre au jugement de cette assemblée.

Ἐν συνεχείᾳ ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Παν. Κανελλόπουλος καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς:

*Κύριε Πρόεδρε, δὲν πρόκειται νὰ διατυπώσω ἀντιρρήσεις. Ἄλλωστε μὲ αὐτὰ ποὺ εἶπε ὁ κ. Στασινόπουλος διετύπωσε καὶ ὁ ἴδιος τὶς ἐπιφυλάξεις του. Θὰ ἤθελα νὰ πῶ μερικὰ λόγια, τὰ ὁποῖα ἴσως χωρὶς νὰ εἶναι ἐνισχυτικὰ τῆς προτάσεως, ἢ τῆς ἰδέας, τὴν ὁποία ἐξέθεσε ὁ κ. Στασινόπουλος, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσουν στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου τοῦ Πλουτάρχου. Πρῶτον πρέπει νὰ*

σημειωθεί, ότι δὲν ὑπάρχει βεβαιότης γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου περὶ τοῦ *Ε* τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο. Δεύτερον, ὁ Ἀμμώνιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐδίδασκε στὴν Ἀθήνα, ὅταν ἤρθε ὁ Παῦλος, τὸ 51 ἢ τὸ 52 μ.Χ. Μερικὲς σκέψεις, πὸν περιέχονται στὸ ἀποδιδόμενο στὸν Πλούταρχο κείμενο, μπορεῖ νὰ ὀφείλονται στὸν Ἀμμώνιο, πὸν ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Πλουτάρχου. Τρίτον, πρέπει νὰ σημειωθεί ὅτι στὶς ἡμέρες τοῦ Πλουτάρχου οἱ διωγμοὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν εἶχαν ἀτονήσει. Ἐπὶ Τραϊανοῦ καὶ ἐπὶ Ἀδριανοῦ αὐτὸ εἶχε ἐπισημοποιηθεῖ. Ὁ Ἀδριανὸς μάλιστα εἶχε νιοθετήσει τὴν πολιτικὴν τοῦ Τραϊανοῦ, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διώκονται οἱ χριστιανοί, ἀλλὰ πρέπει νὰ δικάζονται ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πολῖτες ἀπλῶς γιὰ πράξεις τοὺς ἀντίθετες πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ νόμο. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἄποψη πὸν ἐπρέσβευε ὁ Τραϊανὸς καὶ τὴν ὁποία νιοθέτησε ρητὰ ἐπίσης ὁ Ἀδριανός.

Διέθετε λοιπὸν τότε ὁ Χριστιανισμὸς τὴν δυνατότητα νὰ ἐκφράζεται. Καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ πολλὰ μέρη ὑπῆρχαν χριστιανοί, καὶ ἐπομένως πολλοὶ ἔθνηκοι εἶχαν ἀρχίσει νὰ προβληματίζονται. Πρέπει ὁμως νὰ πῶ, ὅτι οἱ λέξεις, οἱ ὁποῖες ἔκαναν τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νὰ θεωρήσουν τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου ὡς ἐρμηνευτικὸ τοῦ ἐνὸς καὶ αἰωνίου Θεοῦ, βρίσκονται λίγο-πολὸ καὶ στὸν Πλάτωνα. Αὐτὸ θὰ μᾶς τὸ πεί, θὰ τὸ θυμᾶται καλύτερα, ὁ ἀγαπητὸς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας κ. Θεοδωρακόπουλος, διότι ἐγὼ ὁμολογῶ ὅτι προσήλαθα ἀπαράσκευος γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

Τέλος ὑπάρχουν ἀνάλογοι ὄροι καὶ στὸν Ἐπίκτητο, δηλαδὴ στὸν Ἀρριανό, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Ἀθήνα ἀρκετὰ χρόνια, τὴν ἴδια ἐποχὴ πὸν ζοῦσε στὴν Βοιωτία ὁ Πλούταρχος. Καὶ ὁ Ἀρριανός, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικτήτου, χρησιμοποιοεῖ στὰ κείμενα αὐτὰ τῶν διδασκῶν τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου λέξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ νιοθετηθοῦν ἀπὸ τοὺς Μονοθεῖστες (δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴ στιγμή αὐτὴ τοὺς σχετικὸς ὄρους, ἀλλὰ γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν στὸν Ἐπίκτητο).

Αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ἤθελα νὰ κάνω, κ. Πρόεδρε, ὄχι γιὰ νὰ ἐπικυρώσω τὴν ἰδέαν, τὴν ὁποία προέβαλε τόσο εὐγλωττα καὶ τόσον ὠραῖα ὁ κ. Στασινόπουλος, ὅστε γιὰ νὰ τὴν ἀντικρούσω. Εἶναι πιθανὸν ἄλλωστε νὰ ὑπάρχουν στὸ κείμενο αὐτὸ καὶ (νεοπλατωνικὲς) σκέψεις, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ἀκόμη βεβαίως ἀποκρυσταλλωθεῖ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 2ου αἰῶνα (120-130 π.Χ. περίπου), εἶχαν ἀρχίσει ὁμως νὰ ἐμφανίζονται στοὺς τελευταίους Στωικὸς (Ἐπίκτητος) καὶ ἐνδεχομένως στοὺς πρώτους «Νεοπλατωνικούς»,

οἱ ὅποιοι δὲν εἶχαν βεβαίως αὐτὸ τὸ ὄνομα, καὶ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα κορυφώνεται στὸν Πλωτῖνο. Ὑπάρχουν πολλὰ καὶ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου γιὰ τὸ Ἔν.

Αὐτά, κ. Πρόεδρε, ἤθελα νὰ πῶ καὶ ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Στασινοπούλου ἦταν τόσο γόνιμη, ὥστε καὶ στὸ ἀπροετοίμαστο πνεῦμά μου ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ διατυπώσει τὶς παρατηρήσεις του.

Ἀκολούθως ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας κ. **Ἰω. Θεοδωρακόπουλος** προέβη εἰς τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις:

«*Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν συνάδελφο κ. Στασινόπουλο, διότι ἔφερε ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας, ἕνα θέμα τόσο μεγάλης σημασίας. Ἐπιθυμῶ ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐπισημάνω ὅτι, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι ἡ σημασία τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο, τὸ εὔρος τοῦ ὄλου αὐτοῦ κειμένου ἔχει μίαν ἀβεβαιότητα. Δὲν ἔχομε ἐδῶ ἕνα κείμενο ὅπως εἶναι τὰ ἄλλα τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλ' ἕνα ἔργο μὲ σχετικὴ ἀβεβαιότητα καὶ ὡς πρὸς τὶς ἔννοιες καὶ γενικώτερα. Ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθηση ὅτι εὐρίσκεται σὲ ἕνα ἔδαφος πολὺ ἀβέβαιο καὶ ἀμφισβητήσιμο.*

Ἐνα δεῦτερο σημεῖο, τὸ ὁποῖον ἐπιθυμῶ νὰ ὑπογραμμίσω, εἶναι ὅτι τὰ λεκτικὰ σύμβολα τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, καὶ προηγουμένως ἀκόμη, δὲν ἔχουν τὸ εἰδικὸ βᾶρος ποὺ εἶχαν στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ. Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἔχουν χάσει τὸ εἰδικὸ βᾶρος, ἀλλὰ καὶ τὸ βιωματικὸ βᾶρος, ποὺ ἔχουν οἱ ὄροι τῶν κλασσικῶν κειμένων. Αὐτὴ εἶναι μία γενικώτερη παρατήρηση, ποὺ πρέπει νὰ ἔχομε ὑπ' ὄψη καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι. Ἀκόμη καὶ σὲ κείμενα πολὺ προγενέστερα, ὅπως εἶναι τὰ κείμενα τῶν Στωικῶν, ὅπου ἔχομε μία πλουσία χρῆσι τῶν συμβόλων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κείμενα τὰ λεκτικὰ σύμβολα δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο εἰδικὸ βᾶρος. Ἐνα σύμβολο δηλ. ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Στωικοὶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, στοὺς Στωικοὺς δὲν ἔχει τὸ βᾶρος ποὺ ἔχει στὴν πρώτη χρησιμοποίησή του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ βέβαια ἐδῶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι τόσο σοβαρό. Ἀργότερα ὁμοίως, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου, τὰ πρᾶγματα γίνονται πολὺ δύσκολα ὡς πρὸς τὸ ἐννοιολογικὸ βᾶρος τῶν ὄρων.

Ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο κείμενο περὶ τοῦ Ε τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν δύο θέματα ἔχουν μεγάλη σημασία. Πρῶτον, βεβαίως τὸ κείμενο δια-

πνέεται από την ιδέα του ενός θεού, ή όποια όμως είναι καθολικότερο απόκτημα της ελληνικής φιλοσοφίας. Και στην εποχή δηλαδή αυτή ο Μονοθεϊσμός είναι διαδεδομένος, εντός της φιλοσοφίας βεβαίως, εντός του κύκλου των φιλοσοφούντων. Ἄλλά ο ένας θεός τώρα δέν είναι ο θεός των κλασσικών χρόνων. Περισσότερο ισχύει ο ένας θεός των Στωικών. Οί Στωικοί είναι βεβαίως μονοθεϊσταί, ἀλλ' ή ουσία του θεού των είναι άλλη. Είναι το πῦρ, το αιώνιον πῦρ, είναι ο Ζεύς, και όσα άλλα σύμβολα σημαίνουν τον ένα Θεό.

Πιο αποφασιστικό είναι ένα δεύτερο στοιχείο, το όποιο φρονώ ότι αποκλείει την ιδέα του να υπήρξε χριστιανός ο συγγραφέας του έργου περί του *E* των Δελφών. Είναι το γεγονός ότι μέσα στο έργο αυτό δέν υπάρχει ίχνος από εκείνο που κατά κύριο λόγο χαρακτηρίζει τα κείμενα του Χριστιανισμού, από την αγάπη. Λείπει ακριβώς αυτό που είναι το νέο, ή κατ' έξοχήν προη τοῦ νέου στα κείμενα των χριστιανών συγγραφέων. Ἄπο το κείμενό μας απουσιάζει έξ ολοκλήρου το κλίμα της χριστιανικής αγάπης. Και νομίζω ότι αυτό μάς απομακρύνει από την ιδέα, ότι ο συγγραφέας του είναι δυνατόν να είχε άσπασθη ένδομύχως τον Χριστιανισμό. Πρόκειται γενικά για ένα κόσμο διάφορο από τον χριστιανικό. Βρισκόμαστε ακόμη σε μία εποχή, όπου ή αρχαία θρησκεία είναι πολύ ζωντανή, ενώ οί χριστιανικές κοινότητες είναι πολύ μικρές και χωρίς μεγάλη επιρροή».

(Αί άνωτέρω παρατηρήσεις του άειμνήστου Γενικοῦ Γραμματέως της Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας, γενόμεναι από στήθους, παρατίθενται, λόγω του έπισυμβάντος κατά την έπομένην θανάτου του, επί τῆ βάσει των σημειώσεων, τας όποιας έτήρησεν ο παριστάμενος Διευθυντής του Κέντρου Φιλοσοφίας της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Λίνος Μπενάκης).

Μετά ταῦτα ο Ἀκαδημαϊκός κ. **Κ. Μπόνης** εἶπεν:

Ἡ ώραία ιστορική και έρμηνευτική ανάπτυξις από μέρος του συναδέλφου κ. Στασινοπούλου του δυσερμηνεύτου συμβολικοῦ γραμματος *E* των Δελφών, συμφώνως προς το εἰς τον Πλούταρχον (46-120 μ.Χ.) αποδιδόμενον έργον «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς *E*», όχι μόνον με ἱκανοποίησεν, ἀλλά και με συνεκίνησεν. Ὡς θεράπων της Πατερικῆς Θεολογίας ἐπιθυμῶ να ἐπισημάνω από Πατερικῆς, Ἐκκλησιαστικοῖστορικῆς και δῆ και Θρησκευτολογικῆς, ακόμη και Ἁγιογραφικῆς ἀπόψεως την σημασίαν και την ἐγκρουπτομένην ἔννοιαν του γραμματος *E* των Δελφών.

α) Πιστεύω ὅτι τὸ ψευδωνύμως ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πλουτάρχου φερόμενον ἔργον δὲν εἶναι γνήσιον. Διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. Ἐχων ὑπ' ὄφιν ὅτι κατὰ τὸν β' καὶ γ' αἰ. μ.Χ. ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐθνικῶν συγγραφέων καὶ χριστιανῶν ὠξύνθη εἰς σημεῖον, ὥστε ὁ ἐκατέρωθεν φανατισμὸς νὰ ἐξελιχθῆ εἰς ἐχθρότητα καὶ πολεμικὴν ἄχρως ἀφανισμοῦ ἐκατέρου τῶν ἀντιμαχομένων, νομίζω ὅτι ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργου τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, πρέπει νὰ τεθῆ εἰς τὸν β' ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὸν γ' αἰ. μ.Χ. Τότε ὁ ἰδεολογικὸς ἀγὼν μεταξὺ ἐθνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ ἔφθασεν εἰς τὸ ἔπακρον. Τότε ἐνεφανίσθη καὶ ὁ διαβόητος πολέμιος τοῦ Χριστιανισμοῦ Κέλλσος μὲ τὸ ἔργον «Ἀληθῆς Λόγος» (περὶ τὸ 178), τὸ ὁποῖον ἀνήρρεσεν ὁ Ὡργένης περὶ τὸ 246/8 μ.Χ., ἑβδομήκοντα περίπου ἔτη ὕστερον, διὰ τὴν μεγάλην, ὅσον καὶ σκανδαλώδη ἐντύπωσιν, τὴν ὁποῖαν προὔξενησε τὸ ἀντιχριστιανικὸν ἔργον εἰς τοὺς χριστιανούς, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐνεθάρρυνε μέχρι θρασύτητος τοὺς ἐθνικούς. Τὸν β' καὶ γ' αἰ. βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος αἰσπουνδαίστεραι Ἀπολλογία ἀπὸ μέρους τῶν μεμορφωμένων χριστιανῶν. Τότε καὶ οἱ ἐθνικοὶ ἐνεφάνισαν πλείστα κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργα. Μνημονεύω παραδείγματος χάριν τὸν περίφημον Λουκιανὸν (160 μ.Χ.), ὅστις συνέγραψεν ἔργον δηκτικώτατον κατὰ τῶν χριστιανῶν, τὸ ὁποῖον φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς». Διὰ τοῦ ἔργου του κατειρωνεύετο ἐμμέσως ὁ ὁ ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης († 156 μ.Χ.), διότι, ὅπως ὁ ἱερεὺς Περεγρίνος, ἐξῆλεσε νὰ ἀνεύρη τὴν μακαριότητα ριπτόμενος εἰς τὸ πῦρ! Κυρίως ὁ Λουκιανὸς ἐστρέφετο κατὰ τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου Θεαγένους. Ἄλλ' εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ κατειρωνευθῆ τοὺς εἰς τὸ μαρτύριον ὀδηγουμένους χριστιανούς. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπίσης (περὶ τὸ 200 μ.Χ.) ἢ βραδύτερον ἐμφανίζεται καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἐρμεῖου (ἀγνώστου ἄλλως συγγραφέως) φερόμενον ἔργον μὲ τὸν τίτλον: «Διασυρμὸς τῶν ἕξ φιλοσόφων». Ἐκ πάντων τούτων λοιπὸν εἰκάζω ὅτι καὶ τὸ «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε» ἔργου τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου πρέπει νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ὀξυτάτης διαμάχης Ἐθνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ (β' καὶ γ' αἰ.). Ὑπενθυμίζω καὶ τὸ «Κατὰ Ναζηραίων» ἀντιχριστιανικὸν ἔργον τοῦ Ἰολιανοῦ (361/3), ὅπως καὶ τὸν δοθέντα δῆθεν χρησμὸν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν. Τὸ τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου ἔργον δὲν φέρει μὲν τὸν χαρακτήρα ἀμέσου πολεμικῆς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁμῶς ἐπεξίτηι νὰ προβάλῃ οὐ μόνον τὴν ἱερότητα τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, ἀλλ' ἐμμέσως καὶ νὰ ἐξάρῃ τὴν Ἐθνικὴν Θρη-

σκείαν, τὴν ἔχουσαν τοιαῦτα σύμβολα σεβασμοῦ καὶ λατρείας πρὸς τὸ Θεῖον!

β) Ἡ γνώμη μου αὕτη στηρίζεται καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἑθνικοὶ δὲν ἐχρησιμοποιοῦν σύμβολα, προτιμῶντες τὴν χρῆσιν ἀνθρωπομορφικῶν ἐκφράσεων καὶ μεταφορικῶν παραστάσεων ἐν γραπτῷ λόγῳ. Ἐν τοῖς Ναοῖς τῶν ὁμῶς αἱ διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου παραστάσεις καὶ περιγραφαὶ ἀλληγοροῦνται καὶ ὑλοποιοῦνται δι' ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων, δι' ὧν κοσμοῦνται οἱ Ναοὶ τῶν.

γ) Παλαιότεραι μαρτυρίαι περὶ συμβόλων ἢ συμβολικῶν γραμμάτων ἐν τοῖς Ναοῖς, πλὴν τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν.

Θεωρῶ λοιπὸν διὰ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Πλούταρχον ἔργον «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε» δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν, ἀλλ' εἰς μεταγενέστερόν τινα. Καὶ ἐπομένως ὁ φερόμενος ὡς διδάσκαλος αὐτοῦ Ἀμμόνιος, ὁ Ἀλεξανδρινὸς Γραμματικὸς ἢ σοφιστής, οὐδεμίαν σχέσιν δύναται νὰ ἔχη πρὸς τὸ συμβολικὸν τοῦτο γράμμα «Ε». Ἐκεῖνος, ὅστις ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὰ σύμβολα καὶ τὴν ἀλληγορικὴν τοῦ Πλάτωνος ἐρμηνείαν τῶν συμβόλων, ὑπῆρξεν ὁ Ἀμμόνιος ὁ Ἀλεξανδρινός, ὁ ἐπονομαζόμενος Σακκᾶς, ὅστις λόγῳ πενίας ἐφόρει σάκκον, ἐξ ὅου καὶ «σακκοφόρος» ἢ Σακκᾶς ἀπεκλήθη. Οὗτος ἐχρημάτισε καὶ διδάσκαλος τοῦ Ὠριγένους (185/254 μ.Χ.). Ὁ Ἀμμόνιος χριστιανὸς ὢν τὸ κατ' ἀρχάς, μετέστη εἰς τὸν Ἑθνισμόν ἐξ ἔρωτος πρὸς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, μάλιστα δὲ τὴν τοῦ Πλάτωνος. Οὗτος εἶναι καὶ ὁ πατὴρ τοῦ Νέου Πλάτωνισμοῦ. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς μετὰ τὸν Ὠριγένη ἔσχον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀμμόνιον ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ἀρχαίων μύθων καὶ παραστάσεων. Ἀλλ' οἱ πλείστοι τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἠρῶντο κυρίως τὰς Πλατωνικὰς ἀρχὰς ἐμμέσως ἐκ τοῦ Ἰουδαίου Ἀλεξανδρινοῦ Φίλωνος (39 μ.Χ.) καὶ μάλιστα τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῶν Ἀγ. Γραφῶν.

\* \* \*

Ἐκ τῆς Πατερικῆς Γραμματείας ἀντλοῦμεν τὰ ἐπιχειρήματα διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δελφικοῦ «Ε». Προκαταβολικῶς λεχθῆτω ὅτι ὁ κορυφαῖος Γερμανὸς Θερησκευολόγος Franz Josef Dögler ἐν λέξει «Ebenbildlichkeit» ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθὲν πρὸς δημοσίευσιν Λεξικῷ: *Reallexikon für Antike und Christentum* (Stuttgart 1959), τ. IV, 459-470, δίδει πλείστας ὄσας ἐρμηνείας περὶ τῶν «συμβόλων» καὶ τῶν διὰ γραμμάτων



«συμβολικῶν» παραστάσεων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ «Ε» εἶναι τὸ πέμπτον γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Λέγεται δὲ «Ε-φιλὸν» πρὸς διάκρισιν τοῦ «Ε-δασὸν» ὡς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἐχαρακτηρίζετο (HE). Τὸ «Ε» λοιπὸν τῶν Δελφῶν ἀποτελεῖ «σύμβολον», ἥτοι γνώρισμα ἀποδείξεως ὑποκρυπτομένου ὀνόματος, ἐννοίας ἢ ἀντικειμένου. Ὁ Κ λ ή μ η ς ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὸ ἔργον του «Στρωματεῖς» (βιβλ. ε', κεφ. VI) κάμνει ἐδρῦτατον λόγον περὶ «συμβόλων». Λέγει: «Ὅκουν ἀπεικὸς καὶ τὴν βάρβαρον φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἡμῖν πρόκειται λέγειν, ἐπικεκρυμμένως καὶ διὰ συμβόλων προφητεύειν ἔν τισιν, ὡς ἀποδέδεικται» (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακ., τ. 8, σελ. 132, 34). Ἐπίσης: «καὶ μύρια ἐπὶ μυριοῖς εἴροισιν ἂν ὑπὸ τε φιλοσόφων ὑπὸ τε ποιητῶν αἰνιγματωδῶς εἰρημένα» (αὐτόθι, 132, 26). Ἐπεσήμανε δὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς διὰ συμβόλων ἐρμηνείας διὰ τῶν ἀκολούθων: «Χρησιμώτατον ἄρα τὸ τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας εἶδος εἰς πολλὰ καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν Θεολογίαν συνεργοῦν καὶ πρὸς εὐσέβειαν καὶ πρὸς ἐπίδειξιν συνέσεως καὶ πρὸς βραχυλογίας ἄσκησιν καὶ σοφίας ἐνδειξιν» (αὐτόθι, σ. 130, 18). Καὶ ἐν σ. 129, 16 λέγει: «πρὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων βαρβάρων ὅσοι φιλοσοφίας ὠρέχθησαν, τὸ σ υ μ β ο λ ι κ ὸ ν εἶδος ἐξήλωσαν». Σημειωτέον πάντως ὅτι πολὺ πρότερον τῶν τε Πυθαγορείων καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἀκόμη καὶ πρὶν τοῦ Ὀμήρου, ὀμιλοῦντος περὶ συμβόλων, οἱ Ἑ β ρ α ῖ ο ι μετὰ τῶν Χαλδαίων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἀσυρίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων προηγοῦντο τῆς χρήσεως «συμβόλων».

Λεχθήτω ὅτι τὸ «Ε» ὡς σύμβολον χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὅπως καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὑπὸ τὴν αὐτὴν μὲν σημασίαν, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον γραφῆς. Παρὰ τοῖς Ἑβραίοις χρησιμοποιεῖται τὸ «Ε-δασὸν» (=𐤅), ὅπερ μεταγραφόμενον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μᾶς κάμνει «ΕΙ», ὅπερ σημαίνει «Θεός»! Παρὰ τοῖς χριστιανοῖς τὸ «Ε» ἐρμηνεύεται πολλάκις ὡς τὸ δεύτερον πρόσωπον τοῦ ρήματος «Εἰμί», ἥτοι ΕΙ=Εἶσαι, δηλ. «Σὺν Εἰ Θεὸς μόνος»! Ἄλλοτε ἐρμηνεύεται τὸ «Ε» ὡς προερχόμενον ἐκ τοῦ ρήματος «Εἶμι»=ἔρχομαι, ἐξ οὗ τὸ ἑβραϊκὸν «μαθὰν ἄθὰ=ἔρχομαι τιμωρός, κριτής, ἐκδικητής»! Ἐκ τοῦ πρώτου ρήματος «Εἶμι» προέρχεται καὶ τὸ ἐκ τῆς Π.Δ. εἰλημμένον χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως: «Ἐγὼ εἰμί ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος». Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ὁ Ὁμηρος ἐν Ἰλιάδι I, 70 λέγει: «τὰ τ' ἐόντα, τὰ τ' ἐσόμενα, πρὸ τ' ἐόντα», προκειμένου περὶ τοῦ τὰ πάντα γνωρίζοντος Θεοῦ, Καὶ ὁ χρησμός ἐπίσης τῆς Δωδώνης ἀποφαίνεται: «Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἐστίν, Ζεὺς ἔσσεται, ὦ μεγάλε Ζεῦ». Καὶ ὁ Π λ ά τ ω ν ἐν τῷ Τιμαίῳ 92 θεωρεῖ, ὑπαισι-

σόμενος ἴσως τὸ «E», ὡς σημαίνουν τὴν «Εἰκόνα τοῦ Νοητοῦ»! Παρὰ τῷ ἀποστόλῳ Παύλῳ, ὡς καὶ ἐν τῇ Π.Δ. λέγεται «Εἰκὼν Θεοῦ» ὁ παρὰ τοῦ Θεοῦ πλασθεὶς «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» αὐτοῦ ἄνθρωπος. Τὸ αὐτὸ που λέγει καὶ ὁ Φίλων, ὡς καὶ ὁ Πρόκλος εἰς τὰς Ἐπνεάδας του. Ὁ Διογένης Λαέρτιος τὸ «E» ἐρμηνεύει ὡς «Ἐγγὺς Θεοῦ». Χριστιανοὶ τινες ἐθεώρουν τὸ «E» «ἐκμαγεῖον», ἥτοι «Εἰκόνα καὶ ἀπαύγασμα» τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἄλλοι πάλιν νομίζουν τὸ γράμμα τοῦτο ὑποδηλοῦν τὴν λέξιν «Ἐρω», ὡς λέγεται ἐν τῷ Ἐδαγγελίῳ «ὁ Θεὸς Ἀγάπη ἐστίν». Πάμπολλα εἶναι τὰ χωρία τῆς Ἀποκαλύψεως, ὧν γίνεται λιπαρὰ χρῆσις συμβόλων, παραστάσεων ἢ καὶ μονογραμμάτων. Ἐκ τῆς Π.Δ. οἱ χριστιανοὶ παρέλαβον τὰ «σύμβολα» τῆς Λατρείας των, ὡς καὶ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις. Οὕτω γνωρίζομεν ἐκ τῆς παραδόσεως ὅτι ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ἐγράφη ἡ ἐπιγραφή ἑλληνιστί, ἑβραϊστὶ καὶ λατινιστὶ μὲ τὰ μονογράμματα ΙΧΒΙ (=Ἰησοῦς Χριστὸς Βασιλεὺς Ἰουδαίων). Ἀναφέρεται δὲ ὅτι εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τιμίου Σταυροῦ εἶχε γραφῆ τὸ συμβολικὸν ΙΑΩ (=Ἰησοῦς, Α καὶ τὸ Ω = ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος). Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐκ τῶν Σιβυλλικῶν βιβλίων τὸ πρῶτον παραδιδόμενη Ἀκροστοιχίς «ΙΧΘΥΣ ΣΤΑΥΡΟΣ» (=Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτῆρ-Σταυρός). Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἐν τῇ Ἱστορικῇ Βιβλιοθήκῃ, βιβλ. α', μέρ. 2, λέγει: «παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μωσῆν τὸν ΙΑΩ ἐπικαλούμενον Θεὸν προσποιήσασθαι τοὺς Νόμους αὐτῷ διδόναι».

Θὰ παρήρχετο πολὺς χρόνος, ἂν ἤθελον νὰ μνημονεύσω τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Πυθαγόρου χρησιμοποιηθέντων συμβολικῶν ἀριθμῶν, γνωμικῶν ἢ καὶ ὑπονοουμένων ρητῶν. Πρὶν ἢ κατέλθω τοῦ βήματος ἐπιθυμῶ νὰ εἶπω ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς μετωπικῆς πλευρᾶς τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος Ναοῦ γράμμα «E» ἦτο μᾶλλον «EI». Τοῦτο δὲ ἦτο εἰλημμένον ἐξ ἐσφαλμένης μεταγραφῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ HE (הי), ὅπερ σημαίνει «Θεός»! Σημειωτέον δ' ὅτι σώζεται σύντομον ἔργον τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ποντικοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «הי-הי», πὺν προῆλθεν ἐξ ἐσφαλμένης μεταγραφῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ הי (EI=Γιαχβέ, ἐκ μεταγραφῆς τοῦ EI ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ οὐχὶ ὡς ἀνεγίνωσκον οἱ Ἑβραῖοι ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά.). Τὸ ἔργον λοιπὸν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ φέρει τὸν περίεργον τίτλον «הי-הי» σημαίνει «Περὶ Θεοῦ». Ἐπομένως καὶ τὸ «E» τῶν Δελφῶν πρέπει νὰ ἦτο «EI» πὺν

σημαίνει «Γιαχβὲ=Θεὸς» ἐξ ἑλληνικῆς μεταγραφῆς ἀντιστρόφου ἀναγνώσεως τῶν ἑβραϊκῶν γραμμάτων (77).

Ἐν τέλει δφεῖλω χάριτας εἰς τὸν συνάδελφον κ. Στασινόπουλον διὰ τὴν ὥραϊαν Ἀνακοίνωσίν του καὶ συγχαίρω αὐτόν, ἅμα δὲ καὶ τὸν εὐχαριστῶ, διότι μὲ παρεκίνησε νὰ εἶπω τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀπὸ πατερικῆς καὶ θρησκευολογικῆς ἀπόψεως.

Πάντως τὸ περὶ τῶν «συμβόλων» θέμα ἀπὸ χριστιανικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικωτέρας ἀπόψεως εἶναι τόσον εὐρύ, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συγγράψῃ ὀλόκληρον σύγγραμμα διὰ τὴν ἱστορικὴν καὶ θρησκευολογικὴν σημασίαν τῶν «συμβόλων» καὶ μάλιστα τῶν δι' ἀριθμῶν καὶ γραμμάτων, τῶν καὶ «ιερογραμμάτων», τῶν καὶ «ιερογλυφικῶν».

Τέλος τὸν λόγον ἔλαβεν ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κωνστ. Ρωμαῖος**, ὁ ὁποῖος εἶπε τὰ ἀκόλουθα:

«Ἐχουν μιλῆσει, ἕως τώρα ἀρκετοὶ ἐκλεκτοὶ καὶ σεβαστοὶ μου συνάδελφοι καὶ ἔχει πρῶτος διερευνῆσει τὸ θέμα μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια ὁ βασικὸς ὀμιλητής, ὁ Πρόεδρος κ. Μιχ. Στασινόπουλος. Συνεπῶς, ἂν παίρνω τὸν λόγο καὶ μάλιστα τελευταῖος, ἀποτολμῶ τοῦτο μόνο καὶ μόνο, ἐπειδὴ θέλω νὰ παρουσιάσω καὶ μιὰν ἄλλη ὄψη τοῦ αὐτοῦ προβλήματος, πὸν νομίζω ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνει ἕως τώρα λόγος.

Ἐως τώρα τὸ πρόβλημα, ἀπὸ χρονολογικὴ πλευρὰ, ἔχει ἐξετασθῆ ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν μεταχριστιανικὴ ἐποχὴ τοῦ Πλούταρχου. Ἐχει ἀναζητηθῆ, ποία μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σωστότερη λύση ἀπὸ ὅλες ὅσες ἐπρότειναν οἱ ἀρχαῖοι συμποσιαστὲς καὶ τίς ἀναγράφει ὁ Πλούταρχος, σχετικὰ μὲ τὸν συμβολισμό τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἐπιλον. Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης σύγχρονο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θέμα πὸν διερευνᾶται σήμερα σ' αὐτὴν τὴν αἴθουσα, εἶναι ἂν τὸ ἀρχαῖο κείμενο εἶναι πράγματι ἔργο τοῦ Πλούταρχου καί, στὴν καταφατικὴ περίπτωσι, ἂν ὁ Πλούταρχος, ἀφοσιωμένος ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τῶν Δελφῶν, εἶχε ἐνημερωθῆ προσωπικὰ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μήπως ἡ πραγματεία του περὶ τοῦ Ἐπιλον ὑποκρύπτει κάποιον πιθανὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν Χριστιανισμό, ἰδιαίτερα τὸν Μονοθεϊσμό.

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ὁμῶς ἄποψη, τὸ κύριον πρόβλημα ἀναφέρεται στὸ τί ἀκριβῶς ἐσήμαινε τὸ μυστηριῶδες ἐκεῖνο Ἐπιλον πὸν βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν. Τὸ γεγονὸς ὁμῶς ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ

Πλουτάρχου αναζητούνται και προτείνονται τόσες πολλές ερμηνείες, αντιφατικές και άσχετες μεταξύ τους, μαρτυρεί ότι στους χρόνους του Πλουτάρχου πρέπει να είχε χαθή όριστικά ή άγνωστή μας άρχική συμβολική έννοια που είχε κάποτε στους Δελφούς το αινιγματικό εκείνο "Επιλον. Η έκδοχή αυτή δίνει αναγκαστικά πολύ μεγάλο χρονικό βάθος στην παρουσία του "Επιλον στους Δελφούς. Πρέπει να ύπῆρχε τούτο εκεί στο έσωτερικό του ναού από πολύ παλαιά, άργότερα όμως έλησμονήθη όριστικά ο άρχικός και σπουδαίος συμβολισμός του, και τώρα, στην εποχή του Πλουτάρχου, γίνονται ποικίλες και πρόχειρες άπόπειρες για να βρεθῆ ἴσως κάποια ίλιανοποιητική ερμηνεία.

"Επειτα από όλα αυτά καταλήγω στα εξῆς: Πρώτο, εκτιμῶ πάρα πολύ όλες τίς προσπάθειες που γίνονται για να δοθῆ λύση στη μορφή του προβλήματος, του σχετικού με τους χρόνους του Πλουτάρχου και τον βαθμό της προσωπικής του αναμείξεως. Και πιστεύω ότι όλοι όσοι μίλησαν προηγουμένως ασφαλῶς θα βρουν, ποία είναι η ὀρθότερη λύση. Δεύτερο, κατά τη γνώμη μου το πρόβλημα παρουσιάζει ένα νέο και σπουδαιότατο χρονολογικό στρώμα, καθώς δὲν αναφέρεται πλέον στους χρόνους του Πλουτάρχου, ἀλλ' ανατρέχει πολλούς αἰῶνες πριν, ἴσως ὀκτώ και περισσότερους, σε μιάν εποχή που το "Επιλον, ὡς σύμβολο μέσα στο ναό τῶν Δελφῶν, ἐσημείωνε σπουδαία λειτουργική παρουσία. Αυτό το νέο πρόβλημα, το να βρεθῆ ο ἀρχαιότατος ἐκεῖνος συμβολισμός του "Επιλον, είναι κατά τη γνώμη μου το κυριώτερο. Είναι ένα πρόβλημα που προορίζεται να ἀσκή μιάν έντονη ἔλξη πάνω σε ποικίλους ἐρευνητές του ἀρχαίου κόσμου, τους ὁποίους θα προκαλῆ να ἀσχοληθῶν μαζί του και να δοκιμάσουν τίς δυνατότητές τους.

Μετά τὰς άνωτέρω παρεμβάσεις τῶν συναδέλφων του, ο κύριος ὀμιλητής Ἀκαδημαϊκός κ. Μιχ. Στασινόπουλος ἔκλεισε τῆν συζήτησιν ὡς ἀκολούθως:

Εὐχαριστῶ τούς ἀγαπητούς και ἐξαιρέτους συναδέλφους, γιατί ἐτίμησαν τῆν ἀνακοίνωσίν μου με τῆ συμμετοχή τους στη συζήτηση. "Οπως ἐτόνισα ἤδη, διετύπωσα ἀπλῶς μία ὑπόθεση, μία ἰδέα, στην ὁποία πραγματικά, δὲν ἠμπορεῖ ἴσως να δοθεῖ ἀπάντηση κατηγορηματική. Προσθέτω μόνον αὐτό το ὁποῖο ἔχει γραφεῖ, ὅτι δηλαδή, ἐάν ο Πλούταρχος παρευρισκόταν ὡς ἀκροατής στην ὀμιλία του Παύλου στην Ἀθήνα, θα προσχωροῦσε

στὸν Χριστιανισμό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζεται γενικὰ ἡ προδιάθεση ἢ ψυχικὴ τοῦ Πλουτάρχου, νὰ προσχωρήσει στὸ Χριστιανισμό. Θεωρῶ ὅμως ἐπίσης δεδομένο, ὅτι αὐτὴ ἡ προδιάθεση ἀνταγωνιζόταν μὲ τὴν προσήλωσή του στὰ πάτρια καὶ τὴν κάποια μισαλλοδοξία, ποὺ κατέβαλλεν ἐντὸς του ἢ ἴδια ἢ προσήλωσή του στὴν παράδοση, ὅπως, τέλος, καὶ τὸ ἱερατικὸ του λειτουργήμα, καὶ οἱ ἄλλοι παράγοντες ποὺ ἀπαρίθμησα.

Φυσικὰ, συμφωνῶ ἀπόλυτα μὲ τὴ βασικὴ παρατήρηση τοῦ σοφοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως, ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Πλουτάρχου δὲν ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀγάπης, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Οἱ φιλόσοφοι, «ἐπιμελεῖται τῶν ψυχῶν» ἔδιναν στὸν ἄνθρωπο λογικὴ, γνῶση καὶ δικαιοσύνη, ἀλλὰ δὲν ἔδιναν τὴ θερμότητα καὶ τὴν ἀγάπη, ποὺ προσέφερε ὁ Χριστιανισμός. Ἀγάπη καὶ συγγνώμη. Ἀλλὰ ἐὰν παρόμοια στοιχεῖα ἀνευρίσκαμε στὸ κείμενο τῆς πραγματείας περὶ τοῦ Ε, τότε ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ Πλουτάρχου στὸν Χριστιανισμό θὰ ἦταν σχεδὸν δεδομένος καὶ δὲν θὰ ἐπρόβληματιζόμεθα. Τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει, ἐὰν ὁ Πλούταρχος σκοπίμως παρέλειψε στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἐπρόδιδαν τὸν προσηλυτισμὸν του. Καὶ ἔτσι, διατηρῶ τὴν ἰδέα, τὴν ὁποία, ἐπαναλαμβάνω, ὡς ἀπλὴ ὑπόψια διετύπωσα.

Δὲν ἐλύθη τὸ πρόβλημα. Συνέβη ὅμως καὶ ἐδῶ ὅτι συμβαίνει συχνὰ κατὰ τὶς δημόσιες ἀνακοινώσεις τῆς Ἀκαδημίας: ἀνεβαίνει κανεὶς σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ βῆμα, μὲ τὴν πρόθεση νὰ μεταδώσει μερικὲς γνώσεις ἢ εἰδήσεις ἢ γνῶμες, καὶ κατόπιν, μὲ τὶς σοφὲς παρατηρήσεις τῶν συναδέλφων, ἀντὶ νὰ πληροφορήσει, πληροφοροεῖται, ἀντὶ νὰ διδάξει, διδάσκεται. Αὐτὸ συνέβη καὶ σέ μένα, κατὰ τὴ σημερινὴ συνεδρίαση, μὲ τὶς σοφὲς παρατηρήσεις τῶν συναδέλφων, — πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ.